

УКРАЇНСЬКІ ЕТІОЛОГІЧНІ ЛЕГЕНДИ ПРО СУСІДІВ: СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті проаналізовано сюжетно-мотивний фонд українських етіологічних легенд про сусідів (поляків, угорців, росіян та білорусів). Зосереджено увагу на акумулюванні у фольклорних зразках етнічних стереотипів українців. Наголошено на впливі реалій культурного сусідства у трактуванні походження «чужих».

Ключові слова: етіологічна легенда, етнічний стереотип, мотив, сюжет, семантика, культурне сусідство, семантична опозиція «свій/чужий».

Аннотация. В статье проанализирован сюжетно-мотивный фонд украинских этиологических легенд о соседях (поляках, венгерцах, россиянах и белорусах). Внимание обращено на аккумуляцию этнических стереотипов украинцев в фольклорных образцах. Рассмотрено влияние реалий культурного соседства в трактовке происхождения «чужих».

Ключевые слова: этиологическая легенда, этнический стереотип, мотив, сюжет, семантика, культурное соседство, семантическая опозиция «свой/чужой».

Summary. The general motives and plots of Ukrainian etiological legends about neighbors (Poles, Hungarians, Russians and Byelorussians) are analyzed in the article. Special attention is drawn to accumulation of Ukrainian ethnic stereotypes in these folk writings. The author emphasizes on the influence of cultural neighborhood's reality on the interpretation of «stranger's» origin.

Key words: etiological legend, ethnic stereotype, motive, plot, semantics, cultural neighborhood, semantic opposition «our/stranger».

Видатний білоруський фольклорист М. Гринблат, досліджуючи народні легенди та перекази наших північних сусідів, висловив цікаву думку про те, що етіологічні легенди, один із архаїчних пластів фольклору, ніби призначений давати відповіді на запитання, які споконвіку цікавили людину – звідки і як все узялося на світі [13, с. 26]. Саме таке цільове призначення зумовило існування значної кількості тематичних груп творів цього жанрового різновиду легенди, серед яких важливе місце відведено етіологічним легендам з етногонічними мотивами (фольклорні зразки про походження народів та їхніх характерних ознак). Наукове студіювання цих творів в українській фольклористиці, як й етіологічної легенди загалом, активізувалося наприкінці ХХ – на початку ХІХ століття (дослідження В. Сокола, О. Бріциної, Г. Довженок, Ю. Сілецького та інших). Праці українських вчених виконано у контексті розвитку європейської науки, в якій записування та вивчення етіологічних легенд – один із пріоритетних напрямків діяльності (роботи О. Белової [1; 2] в Росії, М. Вовчак [29] у Польщі, Н. Велюса [28] та Б. Кербеліте [11] у Литві тощо). Однак, в українській фольклористиці, проблема ґрунтовного комплексного дослідження етіологічної легенди та окремих тематичних груп ще очікує на своє вирішення у майбутньому.

Українській прозовій традиції відомі народні легенди про походження окремих народів та їх певних ознак. Здебільшого це твори про сусідів (поляки, росіяни, білоруси, угорці) чи національні меншини (жиди, цигани, вірмени). В основі фольклорних зразків цієї тематики – українські етнічні стереотипи (гетеростереотипи), які формувалися протягом тривалого часу й своєрідні для кожного народу. Такі етнічні стереотипи, за словами російської дослідниці О. Белової, є поєднанням міфоло-

гічних уявлень та об'єктивних знань про сусідів [3, с. 24]. До міфологічних відносимо універсальну опозицію «свій/чужий», яка пронизує всі рівні народної картини світу – від космогонічних уявлень до побутової прагматики [2, с. 15]. Саме через це філософське протиставлення приходило, на думку С. П'ятаченка, усвідомлення власної самотності [20]. Своєрідно акумульовано цю бінарну семантичну опозицію, а також вплив моделі культурного сусідства українців, в етіологічних легендах про сусідів, розгляд структурно-семантичних особливостей яких є метою цього дослідження.

Значну кількість фольклорних зразків присвячено походженню поляків. Народна традиція найчастіше оперує етнонімом «лях», який вживався у розмовній мові як синонім назви «поляк» [5, с. 393] або інколи номінуванням «пан». Така ситуація спричинена тим, що українсько-польські взаємини впродовж тривалого часу формувалися найчастіше крізь призму відносин пана і його підданого селянина: поляк – шляхтич, освічений, багатий, пан; українець – часто неграмотний, вбогий кріпак, селянин [22, с. 9].

Центральний мотив народних легенд цієї тематики – мотив походження людини з тіста. Його реалізацію простежуємо й у творах про походження першої людини Адама: за легендою з Наддніпрянщини, Бог сотворив Адама із пшеничного тіста, поставив сушитися на сонці, а його з'їв собака [24, с. 145]. Цей варіант пізнішого походження на відміну від фольклорних зразків про появу перших людей з глини [10, с. 62], оскільки виготовлення пшеничного тіста шляхом його закваски та замішування з'явилося на досить пізньому етапі суспільного розвитку, цьому передувало приготування простіших страв з інших злакових культур, переважно із жита [7, с. 110]. Українські легенди відносять виникнення поляків, як загалом і багатьох

інших народів до періоду першотворення: «Як Бог творив світ, то зробив з глини мужика. Але що мужик без пана?» [9, с. 243] Певна співвіднесеність між легендами про походження народів та творів про появу першої людини характерна для усіх зразків про походження, які, за словами М. Еліаде, структурно пов'язані з первинним космогонічним міфом [26, с. 26].

Сюжетна схема відносно стабільна у легендах цього тематичного масиву. Вона має такі вузлові епізоди: Бог творить поляка (пана, ляха) з тіста, прибігає собака й з'їдає його, Господь товче собакою об різні предмети, з тварини вискакують польські пани – відносно стабільна у легендах цього тематичного масиву. Однак варто звернути увагу на змістові відмінності, які відображають різні реалії, зокрема відмінне ставлення до представників цього народу – від нейтрального до гумористичного чи навіть сатиричного. Основні суб'єкти дії – найчастіше Бог (інколи Йому допомагає ангел [4, с. 24]) і собака. Наявність у творах тваринного персонажа – один із відгомонів давніх уявлень про тотемних предків окремої групи чи народу. Такий мотив походження різних етносів від тварин чи перетворення «чужих» у звірів і птахів, за словами О. Белової, – один з найпоширеніших в етіологічних легендах [3, с. 21]. У творах про поляків диференціюється спосіб дії суб'єктів щодо них. Варіювання предикатів тут синонімічне й не зумовлює різноманітних трансформацій – поляки вискакують з тварини [9, с. 243; 14, с. 194] й отримують свої назви чи прізвиська від того місця, на якому опиняються або об яке Господь бив тварину. Характерні для цього етносу прізвиська утворено двома способами: суфіксальним – поява відповідних прикметників (пень – пеньковський, корч – корчаківський, брюхо – брюховецький, явір – яворський, береза – березовський) та морфологічно-синтаксичним (субстантивація прикметників). Легенда з Поділля відображає й певні соціальні реалії – Бог створює мужика з глини, а пана – з тіста [9, с. 243]. Станові характеристики ідентифіковано з етнічними, оскільки під мужиком народна традиція розуміє українця, а під паном – поляка. Окрім того, ці нашарування відображають одну із властивостей структури мотиву – вбирати в себе зміст, який відповідає будь-якому соціально-часовому періоду, забезпечує збереження її субстанції в різних історичних умовах, на різних етапах її реалізації [12, с. 24]. Варіант таких соціальних та етнічних ототожнень простежуємо у легенді з Підгір'я: Русина Господь робить з глини, а шляхту – з тіста [4, с. 24].

У варіанті, який зафіксовано у збірнику М. Драгоманова, акумульовано ідею рівності усіх народів, яких Бог створив одним і тим ж шляхом: Господь зліпив «москалів, французів, татар, ногайців з глини», а потім вдихнув у них життя [14, с. 194]. По-іншому створено поляка: Бог ліпить його з тіста. Народна традиція прагне мотивувати це тим, що Всевишньому не вистачило глини на

нього. Однак саме у виборі об'єкта етноетіології простежуємо акумулювання українських етностереотипів, як поєднання фольклорно-міфологічного бачення з уявленнями, що виникли в результаті контактів двох етносів. Безумовно, в основі походження поляків з собаки – давні вірування про неприродне (інше, ніж у свого етносу) походження іногородців, яке однак набуває в народних легендах гумористичного забарвлення й зумовлено реальними обставинами співжиття народів. Для українця усі однакові (французи, ногайці), однак важливим є зацентрувати на своїх відмінностях з поляком, давнім сусідом, який часто прагнув досягнути зверхності над українцем [22, с. 9], саме тому формується сприйняття його як іногородця.

Ще більше воно загострено у легенді «Про ляхів». Соціально-етнічні протиріччя й несправедливість, рівність усіх перед Богом – основні в ідейно-тематичному навантаженні твору. Своєрідним є обрамлення легенди: гостина польських панів, на якій бандурист розповідає історію походження шляхти. Ідейний задум твору зумовлює зміну основних суб'єктів дії, з'являється чорт, який певним чином причетний до появи поляків. Тут немає прямого генетичного зв'язку з демонічною істотою, як в легендах про циганів чи гуцулів, хоча й акумульовано основне навантаження чорта як злоторця: нечистий побачив, яка йому буде пожива, як будуть пани [9, с. 243]. Збережено образ собаки, проте суттєво видозмінено його функції, відповідно й обставини дії: чорт зробив собаку скаженим і нагодував його милом, і де тільки випустив він з себе паскудство – з того зробився лях (Корчаковський, Листовський) [9, с. 243]. Гумористичний тон попередніх творів змінюється сатиричним, де комічне зображення служить гострому осудженню всього негативного, аморального та злочинного в приватному і суспільно-громадському житті [25, с. 336]. Широко пропагується ідея рівності – «Як Бог сотворив світ, то він не творив ні панів, ні ляхів, але всі рівні були» [9, с. 243] й засуджується зверхність панів, які нікого не мають за людей. Безперечно, цей твір пізнішого походження, його існування породжено дійсністю, під якою, за В. Проппом, слід розуміти епоху, соціальні та економічні відносини, форми мислення й народну психологію [17, с. 270].

Відомі українській народній творчості й легенди про походження білорусів та росіян. Фольклорні зразки про литвинів (саме так у XIX столітті українці називали білорусів [5, с. 363]) побутують переважно на територіях українсько-білоруського пограниччя. Ю. Сілецький зазначає, що литвини найчастіше поставали в образі відсталих в цивілізаційному плані людей, що мандрували Україною, торгували здебільшого різним дріб'язком, проте володіли надприродними здібностями, за допомогою яких могли покарати своїх кривдників чи допомогти добрим людям [22, с. 10].

Щодо походження литвинів, то народна традиція використовує ту ж сюжетну схему, що й в етіо-

логічних легендах про поляків, а це свідчить про її належність до загальноукраїнського епічного фонду. Простежується кілька змін на різних рівнях. Систему персонажів розширено – з'являється образ апостола Петра. Його поява в народних легендах різних тематичних груп зумовлена, на думку М. Сумцова, впливом апокрифічних історій про мандрівки Ісуса Христа з апостолами по землі [23, с. 26]. Помітно певні трансформації й у хронотопі легенди. Космогонічний час змінено на синкретичний (сакральний з деякими ознаками умовно-історичного [15, с. 11]), що засвідчує й сам текст легенди: колись давно ходив Бог зі святим Петром по землі. Петро питає в Бога, як то, що всяких людей на землі доволі, а Литвинів немає [6, с. 122]. Функції деміурга розділені між Богом, який навчає апостола, що робити, та святим Петром. Цікавий епізод виготовлення білоруса: Петро бере пшеничної муки, ліпить з неї галушку, а з галушки вже робить чоловіка [6, с. 122]. Поява галушки не випадкова, вона відображає спостереження українця за своїм сусідом та об'єктивні знання, що склалися на основі цього. Саме ці знання разом з міфологічними уявленнями формують, за О. Беловою, етно-стереотипи про різні народи чи етнічні групи [3, с. 24].

Литвин, як і поляк, вискакує з собаки, якою б'є об землю апостол Петро. Бог зупиняє святого, оскільки литвинів так багато, що не буде для них стільки місця. Народна традиція влучно наповнює змістом семантичну пару «об'єкт – місце його розташування»: галушка – «десна» (ясна – М.К.) та литвин (білорус) – Десна (річка). Безперечно це пов'язано з відповідними реаліями. Для українців Чернігівщини локалізація литвинів була за Десною, тобто на півночі.

Незначна кількість етіологічних легенд присвячена трактуванню походження москаля. Ця назва вживається на позначення як представника російського етносу, так і репрезентанта певного соціального прошарку (солдата) [5, с. 447]. Однак варто зазначити, що у формуванні етнічних стереотипів часто простежується конфесійна, соціальна й етнічна ідентифікація, скажімо, пан чи шляхта асоціюються з поляками. Саме зі стереотипом поляка часто перегукувався стереотип росіянина в українській свідомості, оскільки і одні, і другі прагнули часто виступати в ролі панів. Саме так сприймався образ росіянина на Лівобережжі вже від часів Гетьманщини [21, с. 140].

Етіологічна легенда про походження москаля підтверджує такий стан речей. Символічний початок народного твору, який вказує на те, що Бог створив усі народи, а москаля ще не було [9, с. 244]. Ідея первинності свого етносу, яка характерна для трактування походження іногородців, набуває тут особливого звучання. Москаль постає в осучасненому варіанті образу «шкідливого чужинця», від якого українець прагне відмежуватися й психологічно захиститися [20]. Такі особливості сприйняття сусіда акумульовано у творі про його

походження. За легендою з Поділля, москаль з'являється з-під камінчика й одразу чіпляється до Петра з вимогою показати паспорт і з погрозою відправити святого у тюрму. Петро ж змушений відкупитися від нього, давши москалеві на горілку [9, с. 244].

Відповідно до традиційних формульних характеристик етіологічних легенд подано етіологічний фінал: з того часу москалі чіпляються до таких людей, що вони «пашпортів» не мають [9, с. 244]. У завуальованій формі вказує легенда на ще один факт, який пов'язує з появою москаля – обмеження свободи: «де хто хтів, там ішов, і нікого не питався, чи можна де іти» [9, с. 244]. Так, звернувшись до реальності конкретного часу (XIX століття – М.К.), фольклор її своєрідно трансформував [19, с. 52] й спробував дати їй своє трактування.

Яскравим прикладом поєднання авто- та гетеростереотипів слугують легенди про те, як Бог народам долю роздавав. Різновид праці й особливості життя кожного з етносів-сусідів – об'єкт трактування в народних легендах, а водночас й диференційний елемент, який їх характеризує. Основні персонажі легенди – русин, жид та кальвін, яких Христос запрошує на роботу. Ці образи не випадкові, оскільки саме ці етнічні спільноти проживали на території Закарпатської України протягом тривалого часу. Цікаво, що для номінування представника угорського народу українська традиція послуговується назвою «кальвін», а не етнонімом «угорець» чи самоназвою «мадяр». Використання такого терміна стало результатом спостережень українців не лише за особливостями зовнішності, рис характеру чи побуту сусідів, а й за своєрідністю їхнього релігійного життя. За уявленнями закарпатських українців угорці досить легковажно ставилися до релігії. Це зумовлено тим, що починаючи з XVI ст. в Угорщині набуває значного поширення протестантське віровчення, зокрема реформатська церква. Закарпатські українці, більшість з яких належала до уніатської конфесії, часто не розуміли окремих обрядів своїх сусідів, що й зумовило появу такого стереотипу [21, с. 104]. У легенді в образі кальвіна синтезовано уявлення про етнічну ідентифікацію та конфесійну приналежність.

Сюжетна схема твору із Закарпаття доволі поширена: через особливості свого побуту й певні риси менталітету представники різних етносів приходять у різний час до Ісуса, за що Господь їх винагороджує. Цікаві характеристики основних персонажів, в яких узагальнено образи цілих народів. Так, русин «худобний» (бідний), однак він з великим пієтетом та відповідальністю ставиться до того, що піде разом з Христом на роботу: русин до ранку «бочькари платав, а жону заставив чир варити» [8, с. 55]. Тоді як зовсім протилежну ситуацію спостерігаємо у змалюванні образу кальвіна. Він довго спав, узяв шматок хліба, шматок солонини й пішов на роботу. За те, що кальвін випередив усіх, Ісус віддав йому щастя, а саме добру землю, яка

йому все приносить. Коли йому треба робити, сам русин прийде кальвіну допомагати. Як бачимо, легенда відображає найпоширеніший на той час стереотип «мадяра» як людини, яка завжди за будь-яких обставин буде знаходитись в кращому становищі ніж українець («русин») [21, с. 103]. Це підтверджує відомий український етнолог Федір Потушняк, який зазначає: «Мадяри у світогляді нашого народу є заможніми людьми, багатими і у всіх соціальних аспектах стоять вище за русинів» [16, с. 232]. Формуванню таких уявлень безперечно посприяли й самі життєві реалії: угорці на цих теренах часто були господарями в політичному та соціальному сенсі. Русин, за легендою, отримує роботу. Така винагорода зумовлена не лише фактом запізнення українця. Вона логічна, оскільки саме русин найвідповідальніше поставився до майбутньої праці: робота, особливо на землі, з якою, за В. Яновим, в українця існує інтимний зв'язок [28, с. 252], для нього важлива, українцеві за своєю суттю потрібно працювати, «кедь хоче жити» [8, с. 55]. Ця легенда, вважаємо, засвідчила те, що «фольклор стійко орієнтується на такі явища та елементи народного життя, які містять у собі семіотичний зміст, носять формульно-кодовий

характер, в яких відомі узагальнення колективних знань» [18, с. 14].

Загалом народний твір засвідчив загальну тенденцію, характерну для більшості зразків, коли фольклорна творчість, вбираючи багатий світ етнографічної дійсності, своєрідно перекодує його [19, с. 118].

Отже, розглянувши основні мотиви українських етіологічних легенд про сусідів, можемо зробити висновок про своєрідність цих фольклорних зразків. Вона полягає в акумулюванні в цих текстах етнічних стереотипів українців, що є результатом взаємодії фольклорно-міфологічного трактування іноземців та реальних обставин співжиття різних етносів. В легендах цієї тематики своєрідно втілено головну ідею формування етнокультурних стереотипів – етноцентризм, який полягає в первинності й правильності свого етносу й відповідно неправильності «чужих». Хоча зазначимо, що у творах про поляків, росіян, білорусів, угорців міфологічне сприйняття чужинців не відіграє такої вирішальної ролі. Реальні умови співіснування народів та спостереження один за одним й виділення типових рис, характерних для сусідів – центральні у етіологічних легендах цього пласту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белова О. «Народная Библия»: Восточнославянские этиологические легенды / Ольга Белова. – М. : Индрик, 2004. – 596 с. (Серия : «Традиционная культура славян» ; Публикация текстов).
2. Белова О. В. Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции / Белова О. В. – М. : Индрик, 2005. – 288 с. – (Традиционная духовная культура славян. Современные исследования).
3. Белова О. В. Этнические стереотипы по данным языка и народной культуры славян (этнолингвистическое исследование) : автореф. дис. на соискание науч. степ. докт. филол. наук / О. В. Белова – М., 2006. – 33 с.
4. Галицько-руські народні легенди. Т.1. / Зібрав В. Гнатюк // Етнографічний збірник – Львів, 1902. – Т.12. – XI, 215 с.; Галицько-руські народні легенди. Т.2. / Зібрав В. Гнатюк // Етнографічний збірник – Львів, 1902. – Т.13. – IV, 287 с.
5. Грінченко Б. Словар української мови : у 4-х т. / Грінченко Б. – К., 1996. – Т. 2.
6. Грінченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях / Гринченко Б. Д. – Чернигов, 1897. – Вып. 2. – II, 390 с.
7. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології / Хведір Вовк ; [підгот. вид., упорядкув. іл., передм. Ю. Іванченка]. – К. : Мистецтво, 1995. – 335 с.
8. Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Т.1 / Зібрав В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1897. – Т. 3. – 236 с.
9. Казки та оповідання з Поділля в записах 1850-60 років / [упоряд. М.Левченко]. – К., 1928. – Випуск 1 – 2. – 598 с.
10. Качмар М. Семантика антропомічних мотивів українських етіологічних легенд / Марія Качмар // Мандрівець. – 2009. – № 4. – С.52 – 62.
11. Кербелите Б. Типы народных сказаний: структурно-семантическая классификация литовских этиологических, мифологических сказаний и преданий / Бронислава Кербелите. – СПб. : Европейский дом, 2001. – 605с.
12. Криничная Н. А. Русская народная историческая проза: вопросы генезиса и структуры / Неонила Артемовна Криничная. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1987. – 325, [2] с. – (Препринт /АН СССР, Карельский филиал, Ин-т языка, литературы и истории).
13. Легенды і паданні / склад. М. Я. Грынблат, А. І. Гурскі]. – Минск : Навука і тэхніка, 1983. – 543 с.
14. Малорусские народные предания и рассказы / Свод М. Драгоманова. – К., 1876. – 434 с.
15. Павленко І. Я. Легенда і переказ в українському фольклорі: до проблеми дефініцій / Павленко І. Я. // Наукове видання «Мова і культура». – К., 2007. – Вип. 9. – С. 5 – 13.

16. Потушняк Ф. Сусідні народи в світогляді нашого народу // *Carpatica – Карпатика*. (Науково-педагогічна діяльність та літературна творчість Федора Потушняка (до 90-річчя від дня народження)). – Ужгород 2001. – №9. – С. 231–244.
17. Пропп В. Я. Фольклор и действительность / Пропп В. Я. // Пропп В. Я. Поэтика фольклора : [собрание трудов В. Я. Проппа / сост., предисл. и коммент. А. Н. Мартыновой]. – М. : Лабиринт, 1998. – С. 69 – 92.
18. Путилов Б. Н. Историко-фольклорный процесс и эстетика фольклора / Путилов Б. Н. // Проблемы фольклора : сборник. – М. : Наука, 1975. – С. 12 – 21.
19. Путилов Б. Н. Фольклор и народная культура / Путилов Б. Н. – СПб. : Наука, 1994. – 239 с.
20. П'ятаченко С. Москаль, жид, циган в українському фольклорі: стереотипні сприйняття [Електронний ресурс] / С. П'ятаченко // Режим доступу : <http://www.litforum.org/position.php?essay=1186591836>
21. Сілецький Ю. Р. Етнічні гетеростереотипи в традиційному світогляді українців: дис. ... кандидата істор. наук : 07.00.05 / Юрій Романович Сілецький. – Львів, 2009. – 226 с.
22. Сілецький Ю. Р. Етнічні гетеростереотипи в традиційному світогляді українців: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : 07.00.05 «Етнологія» / Ю. Р. Сілецький. – Львів, 2009. – 20 с.
23. Сумцов Н. Ф. Очерки истории южно-русских апокрифических сказаний и песен / Сумцов Н. Ф. – К., 1888. – 161 с.
24. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – СПб, 1872. – Т.1. – XXX, 466 с.
25. Чернопиский М. Сатира народна / Чернопиский М. // Українська фольклористика. Словник-довідник. – Тернопіль, 2008. – С.336.
26. Элиаде Мирча. Аспекты мифа / Мирча Элиаде ; [пер. с франц.]. – М. : Академический проект, 2000. – 223 с.
27. Янів В. Нариси з української етнопсихології / Володимир Янів. – [3-тє вид., стер.]. – К. : Знання, 2006. – 340 с.
28. Lithuanian etiological tales and legends / compiled by Norbertas Velius. – Vilnius : Vaga, 1998.
29. Zowczak M. Biblia ludowa. Interpretacje wątków biblijnych w culture ludowej / Zowczak M. – Wrocław, 2000.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2011